

Ящук Л.П.,
аспірант кафедри регіонального управління,
місцевого самоврядування та управління містом НАДУ

Сучасне розуміння соціального сирітства та значення територіальної громади як фактора соціалізації

У статті окреслено основні причини, які безпосередньо впливають на українську сім'ю, і, як наслідок, спричиняють значну кількість негативних явищ, із яких найшвидше поширюється явище біологічного і соціального сирітства. Проаналізовано погляди науковців щодо поняття "соціальне сирітство" та подано авторське визначення термінів "соціальне сирітство" та "соціальні сироти". Висвітлено роль територіальної громади, показано її особливість, а саме за ознакою проживання, доведено основну соціалізуючу функцію територіальної громади стосовно дітей та молоді. Також виділено умови виховання, які зобов'язана дотримуватись кожна сім'я для запобігання появі соціальних сиріт та забезпечення психічного здоров'я дитини.

Ключові слова: сироти, сирітство, соціальне сирітство, раннє соціальне сирітство, соціальні сироти, територіальна громада, сім'я.

Ящук Л.П. Современное понимание социального сиротства и значение территориальной общины как фактора социализации

В статье обозначены основные причины, которые непосредственно влияют на украинскую семью, и, как следствие, создают значительное количество негативных явлений, из которых быстро распространяется явление биологического и социального сиротства. Проанализированы взгляды ученых относительно понятия "социальное сиротство" и представлено авторское определение терминов "социальное сиротство" и "социальные сироты". Освещена роль территориальной общины, показана ее особенность, а именно по признаку проживания, доказана основная социализирующая функция территориальной общины в отношении детей и молодежи. Также выделены условия воспитания, которые обязана соблюдать каждая семья для предотвращения появления социальных сирот и обеспечения психического здоровья.

Ключевые слова: сироты, сиротство, социальное сиротство, раннее социальное сиротство, социальные сироты, территориальная община, семья.

Yashchuk L.P. Contemporary understanding of social orphanhood and the importance of territorial community as a factor of socializing

This article outlines the main reasons, which directly influence on Ukrainian family and as a result cause a considerable amount of negative effects. One of them is the increasing of the biological and social orphanhood. This article analyzes the views of scientists on the concept of "social orphanhood" and presented the definition of "social orphanhood" and "social orphans". It is also highlighted the role and features of the territorial community, especially by the grounds of accommodation. And this article also proved the main social feature of territorial community concerning children and youth. This article outlines the conditions of education which must respect every family to avoid the emergence of social orphans and ensuring the mental health of child.

Key words: orphans, orphanhood, social orphanhood, an early social orphanhood, social orphans, territorial community, family.

Постановка проблеми. Українське суспільство переживає надскладні часи. По-перше, нестабільна соціальна ситуація або, інакше кажучи, соціально-економічна, пов'язана із зuboжінням сімей (безробіття обох або одного з батьків, жебрацтво, тривала відсутність, розлучення батьків, відсутність постійного житла). По-друге, морально-етична та психологічна, зокрема асоціальний спосіб життя батьків, різні види залежності, примушення дітей до жебракування, злочинні діяння батьків, різноманітні форми насильства, спрямовані на дітей, раннє або позашлюбне

материнство; дисфункційність сім'ї – неповна, новоутворена, багатодітна, сім'я інвалідів; нездорова емоційна атмосфера в сім'ї, конфліктність її членів. Усі ці причини безпосередньо впливають на українську сім'ю і, як наслідок, спричиняють значну кількість негативних явищ, з яких найшвидше поширюється явище біологічного і соціального сирітства. Переконані, ні в кого не викликає сумніву, що в сім'ї формуються світогляд, морально-естетичні ідеали і смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтири дитини, тобто всі ті якості, які згодом становитимуть її сутність як особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема соціального сирітства в різних аспектах висвітлена в роботах українських та російських науковців. Головним чином тому, що природним середовищем формування особистості є сім'я. Зокрема, як соціальну проблему, як предмет міждисциплінарного дослідження розглядає О.Терновець, причини виникнення соціального сирітства вивчають І.Галатир, Л.Кальченко, соціальне сирітство як соціокультурний феномен аналізує О.Коваленко, інші питання соціального сирітства висвітлено в працях І.Осипової, Г.Шепелевої та ін. Проблеми соціалізації молодого покоління ґрунтовно досліджували О.Безпалько, Ю.Василькова, М.Галагузова, І.Зверєва, А.Капська, Л.Коваль, Л.Мустаєва, А.Мудрик, В.Нікітіна, Л.Оліференко.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Сім'я є первинним осередком суспільства, виступає джерелом емоційної підтримки, психологічного захисту, засобом збереження і передачі національно-культурних і загальнолюдських цінностей. Вона перебуває в центрі соціально-економічних процесів, які відбуваються в суспільстві. Це головна і природна система соціального й біологічного захисту дитини, яка опинилася в кризовій ситуації, у зв'язку з чим з'явилося явище визнання суспільством сиротами дітей при живих батьках, яке отримало назву соціальне сирітство. Серед науковців відсутнє єдине розуміння сутності цього поняття, немає означеного визначення і на законодавчому рівні, що й спричинило вибір нашої теми.

Мета статті полягає в аналізі сучасного розуміння феномена соціального сирітства, надання авторського формулювання поняття “соціальне сирітство”, визначення ролі територіальної громади в соціалізації суспільства.

Завдання:

- проаналізувати погляди науковців щодо поняття “соціальне сирітство”;
- визначити особливості феномена “соціального сирітства” на сучасному етапі;
- надати авторське формулювання терміна “соціальне сирітство”;
- визначити роль територіальної громади в соціалізації суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема соціального сирітства має міжгалузевий характер, крім державного управління перебуває на перетині таких наук, як соціологія, педагогіка, психологія.

У соціокультурному аспекті соціальне сирітство розглядається як явище, зумовлене соціально-економічними та культурно-ціннісними факторами, що створюють цілісну системну єдність. Фундаментальна та багатоаспектна база соціології дитинства як самостійної соціологічної науки дає змогу враховувати історичні, соціальні, культурні, економічні та психологічні фактори, що впливають на його поширення [21, с. 55].

В юриспруденції проблема сирітства розглядається в контексті причин виникнення цього явища та його профілактики; у педагогіці – в контексті вибору

правильного стилю виховання, який не зводиться до контролю за поведінкою дитини, дозвіллям, а полягає в її підтримці, збереженні внутрішнього духовного зв'язку дорослих із підлітком; у психології – у контексті запобігання деформації міжособистісних відносин дитини-сироти з людьми, які її оточують; у соціальній педагогіці – в контексті соціально-педагогічного аналізу явища сирітства, причин, які суттєво впливають на бездоглядність, та заходів профілактики та подолання цього явища [21, с. 54].

Не менш важливе місце займають історико-етнографічні дослідження, присвячені проблемі соціального сирітства, які зробили істотний внесок у вивчення дитинства та дитячої бездоглядності як самостійних явищ, зумовлених різноманітними суспільними та громадськими факторами [21, с. 55].

Як свідчить історія, в усі часи сиротою вважали людину, яка залишилася без піклування, без коштів до існування, залежну, безрідну. Сиротами називали й дітей, які залишилися без батьків або були покинуті ними, і старих, літніх людей, одиноких і покинутих напризволяще дітьми та родичами. Сиротами при живих батьках на Русі частіше за все ставали незаконнонароджені (соромні) діти, усиновлення яких власними батьками було заборонено [15].

Наприкінці XIX ст. до категорії “сиріт”, які претендували на державну допомогу, відносили: “круглих сиріт” – дітей, які втратили обох батьків унаслідок їх смерті; дітей “сірих” і “убогих” (інвалідів); позашлюбних дітей, матері яких потребували допомоги у вихованні дитини; тимчасово всіх малюків (законних не старше 10 місяців), матері яких через хворобу та відсутність власних коштів тимчасово вимушені були віддавати дитину; підкидьків, доставлених поліцією [17, с. 7].

Сирота – дитина, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням унаслідок втрати батьків, а також дитина, яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишатися в сімейному оточенні та потребує захисту й допомоги з боку держави [5].

У науці виділяють два основних види сирітства:

- повне сирітство – діти стали сиротами у зв'язку із смертю або загибеллю батьків;
- соціальне сирітство – діти батьків, які не виконують своїх обов'язків з різних причин, саме такі діти складають одну з основних категорій серед неблагополучних дітей [19, с. 8].

Сирітство – соціальне явище, що характеризує стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням унаслідок втрати батьків, а також дитини, яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишитися в сімейному оточенні, потребує захисту чи допомоги з боку держави [10].

Як зазначає О.Терновець, соціальне сирітство – це комплексний соціальний феномен, який досліджують на міждисциплінарному рівні. Вивчаючи соціальне сирітство як соціально-педагогічну проблему, науковці дійшли висновку, що соціальне сирітство – це певний стан дитинства, який характеризується тим, що діти при живих батьках, незалежно від офіційно визнаного статусу сім'ї, живуть без необхідної опіки й виховання, без емоційної підтримки та участі з боку своєї родини [20, с. 67].

Російські дослідники Л.Оліференко [16] й Т.Шульга [23] пояснюють, що з точки зору соціальної педагогіки, “соціальні сироти” – це:

1) діти, які не мають родин і залишилися без піклування батьків, у тому числі діти, батьки яких з різних причин відмовилися від них або позбавлені батьківських прав, та взяті на повне державне забезпечення;

2) особлива соціально-демографічна група дітей віком від народження до 18 років, які залишилися без піклування батьків внаслідок соціально-економічних, моральних, психологічних і медичних причин.

“Соціальних сиріт” як особливу соціально-демографічну групу дітей, які формально мають батьків, але через соціальні, економічні, морально-психологічні та фізичні причини фактично позбавлені батьківського піклування, розглядають українські науковці Л.Артюшкіна та А.Полянничко. До них належать бездоглядні і безпритульні діти, тобто “діти вулиці” [2, с. 6].

Як зазначає Г.А.Шепелева, соціальне сирітство є терміном соціально-психологічним і не має відповідного закріплення в праві, що стало причиною суттєвих розбіжностей в оцінці рівня поширеності цього явища. Неоднозначність розуміння цього поняття пов’язана передусім з тим, що воно узагальнює різноманітні аспекти становища дітей, які не можна ні з чим порівняти, що впливає на поглиблення непорозумінь, пов’язаних із сутнісним змістом поняття “соціальне сирітство” [22].

Л.Вейланде, наприклад, вважає що соціальне сирітство – це аномальне явище, результат соціальних потрясінь у житті суспільств, яке характеризується дефіцитом громадських та державних інститутів, які забезпечують дотримання основних прав та свобод дитини; явище, яке свідчить про кризу інституту сім’ї, негативний вплив соціуму на формування особистості в соціальному, моральному, інтелектуальному та фізичному плані [7, с. 15].

Розділяємо думку, що сутність “соціального сирітство” трактується як особливий стан дитинства, зумовлений його місцем в умовах певної соціальної структури, у системі соціальних відносин суспільства, що розглядає всіх дітей, які залишилися без належної опіки та виховання, поза залежністю від соціального статусу батьків [11, с. 32].

Тож як ми бачимо, серед науковців відсутнє єдине розуміння сутності соціального сирітства. Немає цього визначення і на законодавчому рівні. Разом з тим Л.Кривачук [12] привертає увагу до відсутності визначення терміна “раннє соціальне сирітство”, що, у свою чергу, ускладнює розробку механізмів запобігання ранньому соціальному сирітству та пропонує таке трактування цього терміна: раннє соціальне сирітство – це соціальне явище, яке визначається наявністю в суспільстві дітей віком від 0 до 3 років, які позбавлені батьківського піклування із соціальних причин. Разом з тим пропонує й визначення “соціальні сироти” – це діти, позбавлені батьківського піклування із соціальних причин, яким гарантовано особливий соціально-правовий захист держави та їх статус підтверджений документально.

Необхідність в особливому захисті дитини була передбачена ще в Женевській декларації прав дитини 1924 р. Права дитини – це певні можливості, що надаються дітям для того, щоб жити і дорослішати. Ще в 60-ті роки В.Сухомлинським здійснено певний прорив у ставленні до дитини. Він проголосив дитину найвищою цінністю, підкреслив її унікальність і неповторність, запровадив у виховний процес сім’ї та школи такі поняття, як честь, совість, гідність, відповідальність, свобода і т.д.

Беручи до уваги вищезазначене, вважаємо, що доцільним буде таке визначення: соціальне сирітство – це порушення прав неповнолітньої дитини шляхом ухилення або відсторонення батьків від виконання батьківських обов'язків через втрату або зниження потенціалу загальнолюдських і духовних цінностей у родині та деформацію соціальних і моральних цінностей у суспільстві.

Соціальні сироти – це діти з гарантованим державою правом та найбільшою потребою мати сім'ю – батька й матір.

Багато в чому подальша доля соціальних сиріт залежить від ставлення до цієї проблеми і суспільства, і держави. У кожній цивілізованій державі турбота про знедолених дітей є головною моральною нормою. Незважаючи на реалізацію спеціальних урядових програм, багато громад у всьому світі занепокоєні загостренням соціальних та економічних проблем та націлені на їх вирішення.

В Україні територіальна громада та органи місцевого самоврядування найближчі за всіх до молоді, вони повинні особливим чином стимулювати її соціальну активність, створюючи педагогічні умови ефективної соціалізації молоді. Саме в територіальній громаді відбувається просвіта молоді щодо основ демократії; виховання активності й відповідальності; сприяння накопиченню практичного соціального досвіду; забезпечення участі молоді в прийнятті рішень на місцевому рівні вже в юному віці, а не через багато років; сприяння соціальній інтеграції; отримання умінь та навичок давати відповідь на вимоги сучасного суспільства; створення відповідного культурного середовища, в якому інтереси молоді поважають.

Особливістю територіальної громади є те, що її членами стають автоматично, за ознакою проживання. Тобто це жителі, об'єднані спільним проживанням на території, яка є ланкою адміністративно-територіального устрою держави, і наділені правом самоорганізації та місцевого самоврядування, ефективність якого багато в чому залежить від соціалізованості громадян. Специфікою територіальної громади як фактора соціалізації молоді є природно-кліматичні умови, концентрація великої кількості жителів на обмеженій території, диференціація соціального і природного середовищ, етнічна культура, складна система соціальної комунікації, місцеве самоврядування, неузгоджений соціальний контроль у співвідношенні з вимогами до саморозвитку особистості. Необхідно підкреслити, що серед значної кількості факторів соціалізації, територіальна громада може являти собою, за певних умов, соціально-виховну систему, спрямовану на соціальний розвиток мешканців громади через формування в молоді соціальної активності, соціальної відповідальності, толерантності, що, у свою чергу, сприяє розвитку територіальної громади.

Соціалізація забезпечує спадкоємність історичного розвитку суспільства через засвоєння та відтворення культурного надбання. Людина і суспільство пов'язані між собою та справляють вплив на розвиток один одного. Соціалізація триває протягом усього життя людини [18].

Процес соціалізації – це джерело та причина створення суспільних відносин, яка під впливом взаємодії особистості і суспільства розвивається та вдосконалюється. Соціалізація кожного наступного покоління виходить за межі, які досягли попередні покоління. Темпи цього розширення на сучасному етапі значно прискорюються. Різні покоління особливими засобами, властивими для їхнього періоду, засвоюють та збагачують соціальний досвід.

Зазначимо, що в будь-якому суспільстві соціалізація особистості має характерні ознаки на різних етапах. У найзагальнішому вигляді етапи соціалізації можна співвіднести з віковою періодизацією життя людини [8]. Цей процес незворотний, важлива провідна роль у якому належить “певній культурі”, де територіальна громада є носієм цієї культури.

Основною функцією територіальної громади стосовно дітей та молоді є соціалізуюча: здійснення соціального захисту, залучення до соціальної участі в життєдіяльності суспільства, застосування соціального контролю, забезпечення взаємопідтримки. Соціально-виховна сутність територіальної громади полягає в тому, що саме тут реалізуються всі найважливіші соціальні потреби особистості й інтегрується вплив зовнішніх чинників соціалізації: сім’ї, школи, групи однолітків, засобів масової комунікації, соціально-економічних умов, національної культури, через які, насамперед, усвідомлюється специфіка гендерних, вікових, національних, релігійних, політичних, економічних відносин у сім’ї та суспільстві. Найближче соціальне оточення сприяє оволодінню системою ціннісних орієнтацій, засвоєнню соціокультурних знань, умінь, навичок, розуміння соціальних вимог, правил, формуванню власних очікувань від мікро- і мезосоціуму, навичок практичної життєдіяльності молоді в громаді. Ефективність соціалізації молоді залежить від узгодженості соціально-виховних впливів територіальної громади та прояву соціальної активності, відповідальності та ініціативи молоді в соціально-творчій діяльності за місцем проживання [1, с. 8–9].

Соціалізація особистості проходить у ситуації, коли вона має справу з великою кількістю обставин, які справляють на неї той чи інший вплив та вимагають від неї певної поведінки й активності. Ці обставини називаються факторами. У словниках “фактор” має визначення необхідної умови чи обставини того чи іншого процесу. Фактори це все те, що безпосередньо чи опосередковано впливає на людину, рушійні сили будь-якого процесу, явища, що визначає його характер або окремі його риси. Фактори соціалізації це місцевість, тип поселення, засоби масової інформації, субкультура, умови середовища, території, на яких мешкають громадяни, соціальні інститути, що функціонують на цих територіях, сусідство, мікросоціум, виховна діяльність суспільства, громадських об’єднань, сім’ї, взаємодія школи і сім’ї, групи за інтересами, місце проживання [14]. До факторів соціалізації відносимо і територіальну громаду, яка за своїми ознаками належить до мезофакторів соціалізації та входить у мезосистему, має соціальний контекст [13]. Територіальна громада – це складна кумулятивна форма суспільної організації, група людей на визначеній території, яка має спільні ознаки: демографічні, територіальні, правові, політичні, економічні, професійні, мовні, релігійні тощо [4]. Життєдіяльність людей завжди здійснюється на певній території, у певному місці проживання та стає середовищем для прояву процесів їх життєдіяльності [6].

Аналізуючи сутність територіальної громади як основи місцевого самоврядування, О.Батанов зазначає, що “територіальна громада – це складна “кумулятивна” форма суспільної організації, сукупність людей асоційованих на публічних засадах у межах певної території та об’єднана різноплановими ознаками системного характеру (демографічний, територіальний, правовий, політичний, економічний, професійний, мовний, релігійний тощо) [3, с. 57].

Активна громада має потужні громадські організації, які співпрацюють із державними установами та місцевою владою. Представники громади беруть участь у роботі різних громадських комітетів при державних організаціях (громадські комісії, батьківські комітети, асоціації місцевих жителів тощо). Ініціативні групи, що існують у такій громаді, та громадські лідери впливають на політику місцевих органів влади та діяльність державних організацій. Активна громада має свої механізми контролю за громадським майном та коштами.

Одна з найважливіших характеристик сильної громади – це те, яким чином підтримують та допомагають її членам. Тому в турботливій громаді діяльність соціальних служб зумовлена, передусім, потребами громади. Соціальні служби залучають членів громади до планування, розвитку та надання послуг. У турботливій громаді існує достатня мережа формальних та неформальних форм допомоги різним групам клієнтів.

Досить інноваційною формою роботи з населенням є громадські клуби в Білорусі. Громадський клуб – це форма добровільного співробітництва інститутів громадянського суспільства та громадян, у межах якої здійснюється діяльність, спрямована на розв’язання пріоритетних місцевих проблем у взаємодії з державними органами та установами [9, с. 88]. Саме Громадські клуби першими в Білорусі почали впроваджувати в роботу з населенням технологію оцінки громадою своїх потреб – процес спільного визначення членами спільноти місцевих проблем, їх пріоритизацію та організацію спільного вирішення.

Волонтери клубу активно використовують методику “від дверей до дверей”, інформуючи жителів про різні події, які відбуваються в громаді, запрошують їх до участі в громадських зборах, акціях підтримки малозабезпечених та інвалідів, благоустрою території, культурно-мистецьких заходах.

Висновки. Таким чином, пропонуємо впроваджувати функціонування в громадах різноманітних соціальних інституцій, які б надавали відповідні послуги. Залучивши всі сектори суспільства в межах територіальної громади можна найбільш ефективно розв’язувати проблеми формування сімейних цінностей як першочергових засад розвитку суспільства та в разі потреби надавати соціальну допомогу сім’ям, що опинилися в складних життєвих обставинах, а також створити систему підготовки молоді до відповідального батьківства; здорового способу життя, соціального та психологічного благополуччя дітей і молоді, їх соціокультурного розвитку тощо.

Крім цього, члени громади зможуть запроваджувати інноваційні служби, соціальні послуги та форми роботи відповідно до потреб та проблем своєї громади. Активну участь членів громади можна розглядати як компонент взаємозв’язків місцевої громади й різноманітних структур державного та неурядового секторів, що справляють вплив на соціокультурне життя громади, ідентифікацію потреб та ефективно розв’язання проблем її жителів.

Перспективою подальших досліджень є пошук організації протидії соціальному сирітству на рівні територіальної громади.

Список використаних джерел

1. *Аніщенко А. П.* Педагогічні умови формування молодіжних ініціатив у сучасних умовах глобального світу [Електронний ресурс] / А. П. Аніщенко // Вісн. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2012. –

- Ч. I. – № 5 (240). – Режим доступу : http://almamater.luguniv.edu.ua/magazines/visnyk/2012/Visnuk_ped_2012_5_1.pdf
2. *Артюшкіна Л. М.* Сирітство в Україні як соціально педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) / Л. М. Артюшкіна, А. О. Поляничко. – Суми : Сум ДПУ, 2002. – 268 с.
 3. *Батанов О. В.* Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні : монографія / О. В. Батанов. – К., 2001. – 260 с.
 4. *Безпалько О. В.* Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : дис. ... д-ра пед. наук / Безпалько О. В. – Луганськ, 2006. – 537 с.
 5. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – К. : Логос, 2003. – 134 с.
 6. *Варда Я.* Острови надій: розробка стратегій локального розвитку / Я. Варда, В. Клосовські. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2003. – 312 с.
 7. *Вейландє Л. В.* Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки : теорія і методика професійної освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Вейландє Л. В. – Одеса, 2005. – 19 с.
 8. Воспитательная деятельность педагога : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [И. А. Колесникова, Н. М. Борытко, Д. С. Поляков, Н. Л. Селиванова] ; под общ. ред. В. А. Слостенина, И. А. Колесниковой. – 3-е изд., стер. – М. : Академия, 2007. – 336 с. – (Профессионализм педагога).
 9. *Гуревич А.* Общественный клуб – основа для сотрудничества и ведения совместной деятельности в рамках партнерских отношений / А. Гуревич // Партнерство в устойчивом развитии местных сообществ: опыт, возможности, перспективы : материалы науч.-практ. конф., Минск, 16-18 апр. 2004 г. / редкол. : В. Корж (отв. ред.) и др. – Минск : Медисонт, 2004. – С. 88–91.
 10. Діти “групи ризику”: психологічні, соціальні та правові аспекти. – К., 2001. – 192 с.
 11. *Коваленко О. О.* Соціальне сирітство як соціокультурний феномен : дис. ... кан. соціол. наук : 22.00.03 / Коваленко О. О. ; НАН України, Ін-т соціології. – К., 2006. – 212 с.
 12. *Кривачук Л. Ф.* Удосконалення нормативно-правового механізму соціально-правового статусу захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, установлення юридичного статусу [Електронний ресурс] / Л. Ф. Кривачук // Актуальні проблеми державного управління. – Режим доступу : <http://kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-2/index.html>
 13. *Мудрик А. В.* Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов / А. В. Мудрик ; под ред. В. А. Слостенина. – 5-е изд., доп. – М. : Академия, 2005. – 200 с.
 14. *Мустаева Ф. А.* Основы социальной педагогики : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений / Ф. А. Мустаева. – М. : Академ. Проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – 416 с.
 15. Общие основания организации общественного призрения. – СПб., 1895.
 16. *Олиференко Л.* Социально-педагогическая поддержка детей группы риска : [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Л. Олиференко, Т. Шульга, И. Дементьева. – М. : Издат. центр “Академия”, 2004. – 256 с.
 17. *Осипова И. И.* Система предотвращения социального сиротства : из опыта работы района Ясенево г. Москвы / И. И. Осипова. – М. : Моск. гуманит. пед. ин-т, 2008. – 22 с.
 18. *Рижанова А. О.* Развитие социальной педагогики в социокультурном контексте : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Рижанова А. О. ; Харк. держ. акад. культуры. – Х., 2004. – 447 с.
 19. *Терновая И. П.* История и современное состояние проблемы социального сиротства в России : монография / И. П. Терновая ; отв. ред. В. В. Гура. – Таганрог : Таганрог. гос. пед. ин-т, 2009. – 90 с.
 20. *Терновець О. М.* Соціальне сирітство як соціально-педагогічна проблема / О. М. Терновець // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – № 3. – С. 61–68.
 21. *Терновець О. М.* Соціальне сирітство як предмет міждисциплінарного дослідження [Електронний ресурс] / О. М. Терновець // Вісн. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – 2012. – Ч. I. – № 5 (240). – Режим доступу : http://alma-mater.luguniv.edu.ua/magazines/visnyk/2012/Visnuk_ped_2012_5_1.pdf
 22. *Шепелева Г. А.* Соціальне сирітство: постановка проблеми / Г. А. Шепелева. – С. 97–102.
 23. *Шульга Т. И.* Социально-психологическая помощь обездоленным детям : опыт исследований и практической работы : учеб. пособие / Т. И. Шульга, Л. Я. Олиференко, А. В. Быков. – М. : Изд-во УРАО, 2003. – 400 с.